

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902.2 (477.73)

Кирило Горбенко (Миколаїв)

ГОРОДИЩЕ «ДИКИЙ САД» У XIII–IX ст. до н.е.

Завершальною археологічною культурою доби бронзи у степовій смузі Причорномор'я була білозерська, яка з одного боку завершила бурхливий бронзовий вік, а з іншого – дала поштовх новій епосі – віку раннього заліза, часу появи у нашому регіоні писемних народів – кіммерійців, скіфів, сарматів, утворенню перших політичних суспільств, державних структур та грецьких міст-держав.

На сьогодні археологам відомо більше 200 поселень та понад 800 поховань білозерської культури, які розкинулися на території від Дунаю до Доно-Волзького басейну. Найбільш показовою археологічною пам'яткою регіону Степового Побужжя доби фінальної бронзи є городище «Дикий Сад». Городище розташоване практично в самому центрі історичної частини сучасного Миколаєва. Під час свого існування городище займало високу терасу лівого берега р. Інгул, у місці його злиття з р. Південний Буг. Зі сходу тераса обмежувалася крутими схилами, які доходили до води. Сучасна площа городища сягає понад 3 га, хоча в давнину воно звісно займало більшу територію (приблизно 4–5 га). Висота сучасної денної поверхні від рівня ріки Інгул коливається від 19,35 м у південно-східній частині (край обриву) до 22 м у центрі досліджуваної частини і до 27,16 м у північно-західній частині території городища. В плані поселення має форму овалу, витягнутого по вісі з південного сходу на північний захід. Відкриті архітектурні споруди розташовані вздовж річки Інгул у три-чотири ряди та практично примикають одне до одного, створюючи таким чином єдиний

архітектурний комплекс, який розкинувся у формі дуги.

Культурний шар городища значною мірою знищений сучасними будівлями, фактичний матеріал дає заповнення приміщень у залежності від їх глибини (від 0,3 до 1,5 м). Знайдені у ньому артефакти за всіма показниками відносяться до епохи існування білозерської археологічної культури, хоча деякі матеріали є дуже синкретичними [1].

Перші знахідки на місці розташування пам'ятки були зафіксовані ще наприкінці 1920-х років. Однак, протягом тривалого часу повномасштабні розкопки на території городища не проводилися. Виняток складають фрагментарні роботи Ф.Т. Камінського по збору підйомного матеріалу наприкінці 1920-х і розкопки окремого заgonу Причорноморської експедиції під керівництвом Л.М. Славина у середині 1950-х років (окремим заgonом з розкопок «Дикого Саду» керував О.М. Мальований). До успіхів досліджень тих років можна віднести знахідки бронзового ножа сабатинівського типу [2] і бронзового казана «кіммерійського» типу [3].

Регулярні дослідження, під керівництвом Ю.С. Гребенникова і К.В. Горбенко, розпочалися тільки на початку 1990-х років і тривають постійно до нашого часу (за ці роки досліджено приблизно 60% площі пам'ятника). За цей час стало можливим суттєво змінити уявлення щодо городища і не тільки по іншому подивитися на історичний розвиток регіону Степового Побужжя, а й на характер та культурну спадщину усієї білозерської культури. Змінилося ставлення дослідників на хронологічні

межі існування пам'ятки, архітектуру, матеріальну і духовну культуру, господарство та побут мешканців городища, соціально-економічні та політичні аспекти розвитку регіону всієї циркумпонтійської ойкумени на рубежі II–I тис. до Р.Х. [4]. Порівняльний аналіз археологічного матеріалу дозволяє стверджувати, що городище «Дикий Сад» виникло наприкінці XIII ст. і функціонувало до початку IX ст. до Р.Х. Цей висновок підтверджують і абсолютні дати, що були зроблені М.М. Ковалюхом у Київській радіовуглецевій лабораторії. З обробленого кісткового та керамічного матеріалу отримали п'ятнадцять дат, які вкладаються в наступні хронологічні рамки – 1186-1126±80 – 925-920±50 рр. до Р.Х. Однак, при цьому порівняльний аналіз деяких форм кераміки дозволяє припустити, що життя на городищі могло тривати і впродовж наступного часу, приблизно до середини IX століття до Р.Х. Для більш детального обґрунтування цих висновків необхідно якомога більше визначити абсолютних дат з різних археологічних об'єктів пам'ятки, що й планується зробити найближчим часом.

Найбільш значимим результатом досліджень городища за останні роки стало встановлення його конструктивних особливостей. Городище складалося з укріпленої цитаделі, передмістя та посаду.

Цитадель розташовувалась у південно-східній частині городища та складалася з тринадцяти приміщень різної функціональної приналежності – житлових, господарських та культових; ритуального пандусу та оборонного рову з залишками кам'яного фундаменту перекидного мосту.

Більшість заглиблених приміщень виконували роль житлових помешкань. Вони мали форму прямокутника з овальними кутами, довгою віссю витягнуті уздовж річки Інгул. Їхні розміри від 4-6 до 7-8 м, глибина 0,8-1,1 м. Наземні конструкції, напевно, використовувалися жителями городища як господарські споруди – загоны для худоби, майстерні, склади. У деяких з цих приміщень збереглися залишки кам'яних основ стін.

Фундаменти стін були складені з місцевого вапняку в один ряд, від двох до п'яти слоїв з елементами перев'язки. На рівні підлоги цих приміщень знаходилися 3-4 господарських, декілька ритуальних та 2-3 стовпових ями, а також відкриті вогнища. Ями були заповнені керамікою, кістками тварин, а в деяких було зроблено поховання людського черепу без нижньої щелепи [5].

Культові комплекси цитаделі являли собою напівземлянки з глинобитними стінами. На рівні підлоги цих споруд знаходилися ритуальні ями, з розташуванням по ходу сонця. Заповнення ям складалося із черепа людини, кісток тварин (зокрема черепахи), різних керамічних судин, каміння. Більшість ям були перекриті кострищами.

Особливий інтерес представляє ритуально-культовий спуск-підйом (пандус) в один із храмів цитаделі городища. Кут падіння схилу складав близько 30°, ширина близько 1 м, а довга вісь була спрямована на літній схід сонця (спостереження 21 червня). Поверхня пандуса була абсолютно чиста, а схили були покриті товстим до 0,3 м (у даний час) шаром попелу, залишками судин, невеликими ямками з рибної луски та скупченням кісток тварин. Покриття схилів відбувалося періодично, а сам пандус утримувався чистим і підсиपाвся піском протягом усього часу функціонування.

Аналіз культових приміщень цитаделі городища дозволяє зробити висновок про те, що його жителі відправляли різні ритуали, пов'язані з поклонінням сонцю, місяцю і вогню (ритуальні ями, культовий пандус), шанували предків і героїв (поховання черепів у спеціальних ямах), практикували фалічний культ [6].

Оборонні укріплення городища склалися з рову шириною 5 та глибиною понад 2 метри і валу або муру з глини, спорудженого на кам'яному фундаменті. Вони захищали мешканців від небезпеки з заходу, півдня та півночі, а крутий схил берегу річки Інгул – зі сходу. Рів долали за допомогою перекидного мосту, який майже у первозданному стані зберігся в

південній частині рову. Його фундамент (шириною 2 м, довжиною 4 м та висотою 1,7 м), у вигляді вгнутої дуги, був збудований з великих плит вапняку з елементами перев'язки. Каміння залягали постелисто або з нахилом. Зазначені споруди можна зіставити з фортифікацією, вивченою на о. Мала Хортиця (доба ранньої бронзи) та на Біляусі (пізньоскіфський період) [7].

Передмістя городища знаходилося зразу за оборонними спорудами та складалося з заглиблених приміщень, розташованих по колу вздовж рову. Таких приміщень було зафіксовано щонайменш чотири, але на сьогодні повністю розкопано тільки одне – приміщення № 13.

Приміщення № 13 – культова споруда, де на відкритій площадці північної частини приносили жертви, у ямах східної частини відправляли похоронний та поминальний ритуал (захоронення антропоморфних кам'яних стел в ямах), а в західній частині перед великою стелою (образ божества, або верховного Бога) – поминальний і молитовний ритуал. В одній із ям під стелою були зафіксовані сліди тризни – горілий гумус з керамічними уламками та залишками зерен культурного винограду. Також треба зазначити, що у південну стіну приміщення було вмуровано горщик із залишками рибних кісток. Це напевно оберег, який повинен надавати споруді додаткову міць та надійність. Однак, можливо, що всі ці ритуали були об'єднані єдиним змістом і дійством та пов'язані з очисним обрядом, який здійснювався перед в'їздом на городище. Крім цього можна припустити, що всі ці кам'яні стели були своєрідною духовною вартою, яка стояла в сакральному сенсі на стражі всього городища (подібні речі відомі в Трої VI). Можливо, що в цитаделі та передмісті городища проживали представники правлячої політичної та релігійної еліти мешканців «Дикого Саду».

Посад городища розташовувався на відстані до ста метрів від цитаделі. Дослідження посаду розпочалися в 2006 році. Під час розкопок сезону 2006 та 2007 року вдалося дослідити об'єкти,

розташовані у північно-західній частині городища. На розкопаній площі посаду (1000 м²) були виявлені напівземлянки, господарські та ритуально-культові ями, приміщення господарського призначення (погреба) та заглиблені житлові приміщення із залишками кам'яних споруд – облицювання глинобитних стін.

Напівземлянки та заглиблені житлові приміщення використовувалися мешканцями городища як сезонні житла (невеликі землянки з легкими глинобитними стінами – як літні помешкання, а заглиблені помешкання з кам'яними спорудами – як зимові). У цих приміщеннях були зафіксовані залишки кострищ, господарських ям та місця для відпочинку. Серед артефактів – керамічний посуд, бронзові, кам'яні та кістяні знаряддя праці (куранти, пести, зернотерки, сокира).

Господарські приміщення мали овальну форму та були заглиблені у материк від 0,5 до 3,0 метрів. В їх заповненні було зафіксовано велику кількість кісток тварин та риби, кам'яні та кістяні знаряддя праці, уламки керамічного посуду.

Ями господарського призначення мали розміри у діаметрі 0,5-0,7 м та у глибину досягали 1,0-1,2 м. Більшість господарських ям були облицьовані камінням. У цих ямах були зафіксовані залишки керамічного посуду, кістки тварин та риби, залишки обвуглених зерен.

Ритуально-культові ями розмірами не поступалися господарським, але мали зовсім інше заповнення. На сто відсотків до культових ям можна віднести п'ять ям (№ 8, 10, 11, 16, 20). В ямі № 10 розташовувалася кам'яна антропоморфна стела, яка стояла вертикально на кам'яному фундаменті по центру ями. В ямі № 8 на дні було зроблено поховання черепу людини без нижньої щелепи та керамічного горщика. В ямі № 20 під товстим шаром каміння знаходилося три черепа людини без нижньої щелепи та декілька керамічних горщиків. В ямі № 16 на дні був знайдений кам'яний макет фалосу. В ямі № 11 було зроблено поховання передньої ноги коня, що свідчить про важливе значення цієї

тварини в житті мешканців городища.

Не викликає сумніву, що подальші розкопки посаду городища та аналіз зафіксованих артефактів допоможуть більш детально дослідити як саме жили прості мешканці «Дикого Саду», як був налагоджений їх побут та господарство.

Матеріальна культура городища «Дикий Сад» представлена наступними групами знахідок: керамічний матеріал, вироби з кісток тварин, кам'яні знаряддя праці, металеві вироби (рис. 1).

Керамічний посуд, зафіксований під час багаторічних розкопок городища (близько 2000 вінчиків судин, 1100 донець, 13000 стінок, з яких більш 200 з різним орнаментом, а також більш 90-та великих і середніх розвалів судин різних форм і типів – корчаги, кубки, горщики, чаші, вази, черпаки, жаровні, миски, миски-сковороди), з одного боку має генетичні зв'язки із сабатинівською керамікою, а з іншого – сильний вплив культур раннього фракійського гальштату (Бабадаг I) та білогрудівсько-чорноліської культури північної лісостепової зони України. Серед основних орнаментальних мотивів зустрічаються – валики, наліпи, каннелюри, прокреслені лінії, округлі та овальні вдавлення (рис. 2).

Вироби з кісток тварин дозволяють говорити про досить розвинуте ремісничє виробництво на городищі, насамперед, це серійне виробництво кінської вузди (пластина та псалії з рогу оленя), переробка продуктів скотарства (виробництво тупиків з нижньощелепних кісток коня, стругів з ребер коня та, так званих, «ковзанів») і виробництво речей для такелажу.

Комплекс металевих виробів нараховує 39 предметів. Вони поділяються на зброю, господарські речі та прикраси. Серед металевих виробів 3 кинджала, 5 ножів, ніж-пилка, 19 шил, рибальський гачок, бронзова булавка та невеличка бляшка, фрагмент невеликої стамески, 2 шпильки, 2 клепаних казана, 2 бронзових браслета і фрагмент фібули (або булавки). Безпосередньо з бронзолivarним виробництвом пов'язані знахідки двох кам'яних ливарних форм (у рові цитаделі

та в рові північно-західної частини городища). Перша – двостороння, яка використовувалася для відливки бронзового наконечника дротика, трьохотвірного псалія та кільця до вузди коня. Друга – одностороння для відливки невеликого кельту. Кам'яні знаряддя праці (більше 190 одиниць) використовувалися для переробки продуктів землеробства, дерева, кісток, бронзи. Окремо треба зазначити кам'яні антропоморфні стели (5 шт.) у вигляді тулуба людини, які використовувалися для поминальних обрядів. Серед кам'яних знарядь є зернотерки, розтирачі, пести, ковадла та ін. Зроблений В.Ф. Петрунем петрографічний аналіз (49 зразків) дав досить цікавий результат. Кам'яні речі з городища репрезентують: місцеві породи, що видобувалися з виходів у долинах рік Південний Буг й Інгул; привезені з регіонів Південних Карпат, Малої Азії й окремих регіонів Середземномор'я та важко визначеного характеру, здатної бути і місцевим, і привезеним з далеку. Подібна ситуація ймовірно пояснюється багаторазовим відвідуванням території «Дикого Саду» різними етнічними групами місцевого або стороннього населення.

Таким чином, аналіз матеріальних речей, які були накопичені за всі етапи дослідження городища, дозволяє зробити висновок про синкретичний характер цих матеріалів. Безсумнівно, в основі матеріальної культури мешканців «Дикого Саду» лежать місцеві традиції, які генетично пов'язані із сабатинівськими племенами, але разом з тим яскраво відчуються культурні впливи і запозичення з сусідніх синхронних культур західного, північного і південного центрів ойкумени епохи фінальної бронзи.

Спираючись на основні показники матеріальної культури та на результати палеозоологічних та палеоботанічних аналізів можливо окреслити й деякі аспекти господарської діяльності мешканців «Дикого Саду». Насамперед, на цих матеріалах ми можемо прослідкувати тенденцію переходу населення Степового

Побужжя від осілого способу життя, де провідну роль відігравало землеробство, до більш кочового побуту, коли скотарство почало превалювати над землеробством, а тісніші етнокультурні контакти почали яскраво простежуватися у матеріальній культурі жителів регіону [8].

Остеологічний матеріал з колекції городища демонструє певні труднощі його жителів з м'ясною їжею. Серед остеологічних знахідок, виявлених на поселенні, вельми незначна частина належить кісткам крупних рогатих тварин, а основний відсоток кісток належить різним видам риб (включаючи хребці дельфіна) та дрібній рогатій худобі. Окрім цього, наявність у колекції матеріальних предметів якірних конструкцій і риболовецьких гачків свідчать про те, що риболовецький промисел займав одне з найважливіших місць у системі господарства жителів «Дикого Саду». При цьому серед кісткових знахідок виділяється значна кількість кісток коня, особливо копит (кількість копит інших тварин у колекції незначна), що свідчить про значну роль коня у господарстві. Копита коней мають характерні сліди згладжування, що говорить про застосування їх як знаряддя праці для оброблення шкіри. Застосовувалися й інші кістяні знаряддя (лощила, проколи, шпильки, псалії та ін.). Наявність в остеологічній колекції кісток диких тварин вказує на те, що мешканці «Дикого саду» займалися і полюванням як допоміжною ланкою господарювання.

Металообробка у жителів городища хоча і була присутня (проколи, шпильки, гачки, ножі, кинджали, браслети, фібули, казан), але несли сліди загальної зміни традицій бронзоліварного виробництва, що характерно для білозерського часу [9].

При цьому, на городищі простежуються сліди і землеробських занять його жителів. Як правило, люди «Дикого Саду» культивували просо, ячмінь, пшеницю, обробляючи їх за допомогою кам'яних знарядь праці. Однак, мала виразність землеробських артефактів підтверджує загально-регіональну природно-господарську кризу. Напевно, жителі

городища, як і всього регіону Причорноморських степів, поступово переходили до кочового господарства, яке почало абсолютно панувати у ранньому залізному віці. При цьому, «Дикий Сад» по суті є єдиним городищем в регіоні Степового Побужжя, яке продовжувало функціонувати впродовж усього білозерського часу, зберігаючи риси землеробської та скотарської форми господарювання, з досить розвиненим ремеслом (ткацтво, деревообробка, металообробка, гончарство), але безумовно з явними рисами занепаду, пов'язаного із загальною кризою економічних структур бронзового віку напередодні переходу до кочового побуту в степу і настанням епохи раннього заліза. Поза сумнівом, з посиленням рухливості населення регіону пов'язана і характерна синкретичність матеріальної і духовної культури жителів «Дикого Саду».

Таким чином, господарський уклад мешканців «Дикого Саду» з одного боку характеризувався загальним занепадом, що було закономірним для епохи переходу до кочового побуту, а з іншого боку він зберігав деякі землеробські риси, причому вельми специфічні.

Виходячи з усього комплексу артефактів (архітектурні споруди, матеріальні та вотивні речі) городища можна стверджувати, що «Дикий Сад» виник внаслідок необхідності контролю за торгівельними шляхами, які з'єднували північ–південь, схід–захід ойкумени. Тобто, протягом XII–X століть до н.е. городище виконувало роль економічного, культурного, релігійного та політичного центру Південно-Східної Європи, залишаючись єдиним чорноморським містом-портом часів легендарної Трої і Троянської війни в регіоні степової смуги Північного Причорномор'я, населення якого підтримувало тісні контакти з навколишніми територіями.

Крім цього, деякі археологічні факти, зафіксовані на території городища та розглянуті в комплексі – відокремлені господарчі і ремісничі приміщення, з ознаками цілеспрямованої заготівлі припасів (можливо для дальніх морських

чи суходільних подорожей), оборонні споруди з мостовою конструкцією, ритуально-культові комплекси з ознаками відправлення різних сакральних ритуалів, високий розвиток гончарства, металургії та металообробки, косторізної та такелажної справи, а також масова обробка шкір і хутра, дозволяють поставити питання і про його політичну функцію. Цілком можливо, що городище «Дикий Сад» було своєрідним центром, яке об'єднувало навколо себе населення не тільки Степового Побужжя, а можливо й усього Північно-Західного Причорномор'я (від Дніпра до Дністра, а можливо до Дунаю) та відіграло дуже важливу роль у всієї циркумпонтійської ойкумені на рубежі II – I тис. до Р.Х.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбенко К.В. Основні результати п'ятнадцятирічних археологічних досліджень степового городища доби фінальної бронзи «Дикий Сад» // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 52. Вип. 39. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 87–90.
2. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К., 1985. – С. 114, рис. 17.
3. Otrascenko V. Die Westbeziehungen der Belozerka – Kultur. Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Hrsg. B. Hänsel u J. Machnik. - Rahden/Westf. 1998. – S. 355.
4. Горбенко К.В. К вопросу о хозяйственной деятельности жителей поселения «Дикий Сад» // Материалы международной научной конференции к 100-летию начала исследований острова Березань Э.Р. фон Штерном. - Николаев, 2004. – С.77-80.
5. Горбенко К.В. Характер и структура архитектурных сооружений поселения эпохи финальной бронзы «Дикий Сад» // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. Сборник научных работ. – Донецк, 2000. – С.54.
6. Горбенко К.В. Ритуально-культурные сооружения поселения «Дикий Сад» в контексте этнокультурных связей поселения Степного Побужжя эпохи финальной бронзы // Научные труды МГПУ. Серия: социально-исторические науки. – М., 2001. – С.340–342.
7. Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму. – САИ. – М.: Наука, 1991. – Вып. 1-7. – 141 с.; Іллінський В.Є., Пустовалов С.Ж. Фортеці на острові Мала Хортиця (Байда). Попереднє повідомлення // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1. – С.142-156.; Колтухов С.Г. Укрепления Крымской Скифии: Материалы по археологии Крыма. – Симферополь: СОНАТ, 1999. – 224 с.; Пустовалов С.Ж. Многослойное городище на о. Мала Хортиця (Байда) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – Вип. IV. – С. 162-188.
8. Горбенко К.В. К вопросу о хозяйственной деятельности жителей поселения «Дикий Сад». – С. 77–83.
9. Горбенко К.В. Комплекс металлических изделий поселения финальной бронзы «Дикий Сад» // Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури. Всеукраїнська наукова конференція присвячена 10-й річниці Незалежності України. - Миколаїв-Одеса, 2001. - Т.1. - С. 38-41.

Горбенко Кирило. Городище «Дикий Сад» у XIII-IX ст. до н.е.

Запропонована стаття присвячена аналізу основних археологічних артефактів городища «Дикий Сад». Серед них найбільш значимими є залишки архітектурних споруд, предмети матеріальної і духовної культури. Виходячи з усього археологічного комплексу городища, можна охарактеризувати «Дикий Сад» як яскраве явище серед археологічних пам'яток періоду фінальної бронзи степової смуги півдня України, яке виконувало функцію культурно-релігійного, торгово-економічного та політичного центру Східної Європи у II – I тис. до н.е.

Gorbenko Kyrylo. The hillfort «Dykyj Sad» in XIII-IX B.C.

The proposal article is devoted to the analysis of the main archaeological artifacts of the hillfort «Dykyj Sad». The main important among them are the remainders of architectural buildings, the objects of material and spiritual culture. According to the archaeological complex of hillfort we can describe «Dykyj Sad» as the beautiful appearance among the archaeological monuments of the period of final bronze of the steppe line of the South Ukraine, which fulfil the function of cultural and religions, commercial and economical and political centre of East Europe in II–I millennium B.C.

Надійшла до редакції 01.08.2007 р.

ПРЕДМЕТИ З РОГУ, КІСТКИ, БРОНЗИ І КАМІННЯ

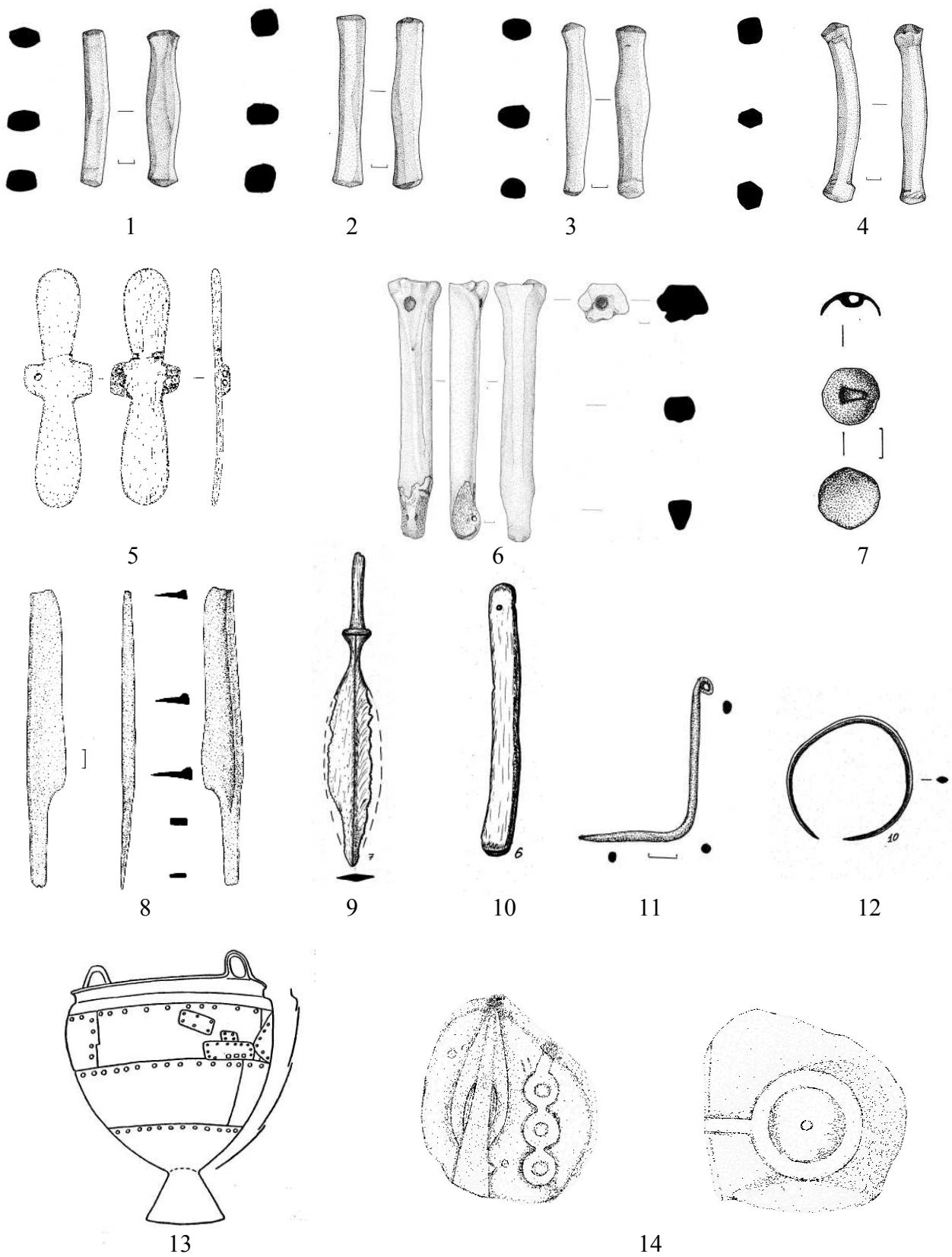

Рис. 1. Заготовки для псаліїв (1–4); Пластина з рогу оленя (5); «Ковзан» (6); Бронзова бляха (7); Бронзовий ніж (8); Бронзовий кинджал (9); Бронзовий ніж-пилка (10); Бронзова фібула (11); Бронзовий браслет (12); Бронзовий казан (13); Ливарна форма (14).

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД

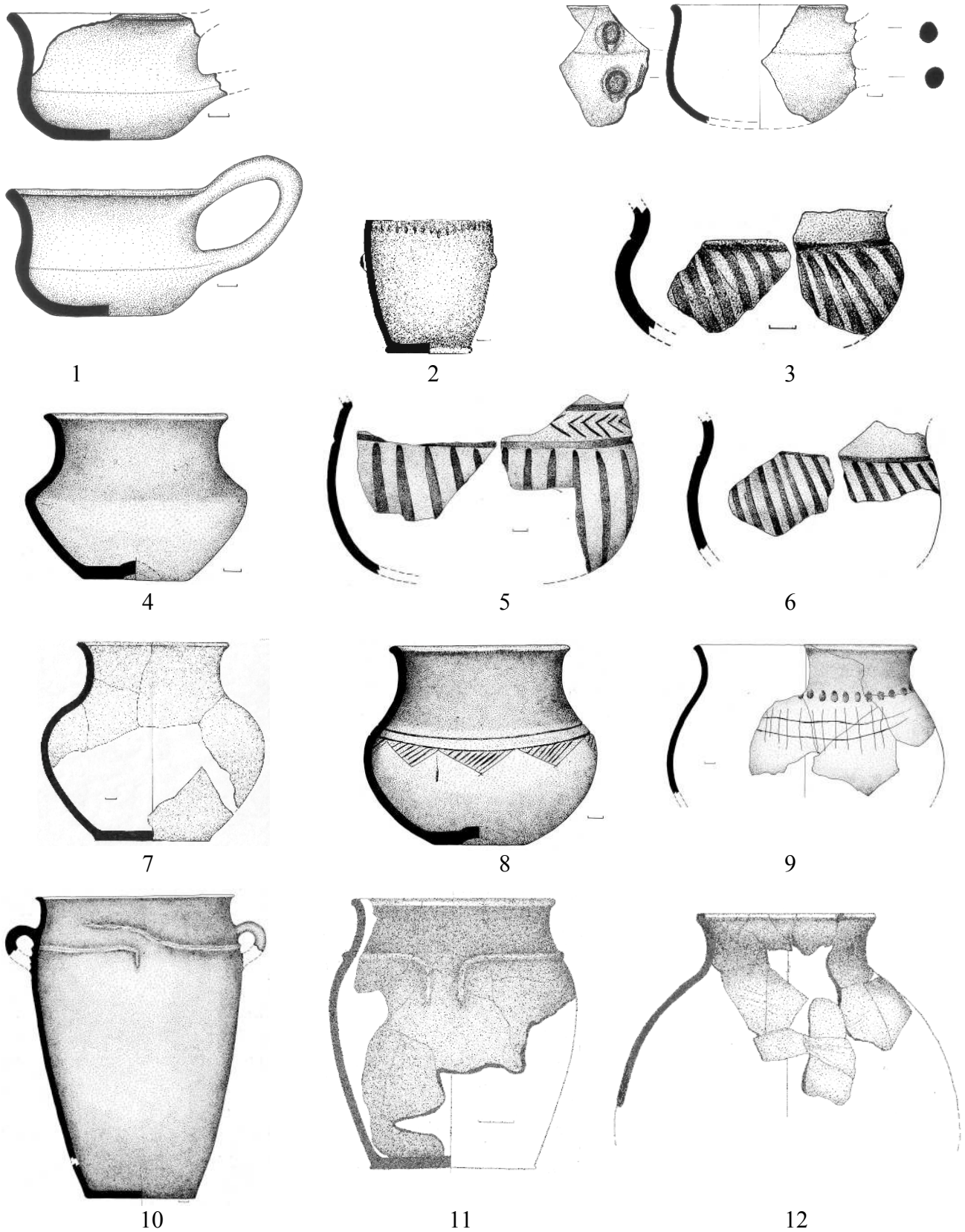

Рис. 2. Керамічний посуд – черпаки (1), кубки (3,4,6), кубовидні горшки (7,8), горшки з валиком (10,11), горшки (9,12), ваза (5), банка (2).